

Vapenhus vid Lillhärad kyrka

Arkeologisk antikvarisk kontroll

Lillhärad prästgård 1:3
Lillhärad socken
Västerås kommun
Västmanlands län
Västmanland

Jonas Ros

Vapenhus vid Lillhärad kyrka

Arkeologisk antikvarisk kontroll

Lillhärad prästgård 1:3
Lillhärad socken
Västerås kommun
Västmanland

Jonas Ros

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmmd.se

© Stiftelsen Kulturmiljövård 2015

Omslagsfoto: Lillhärad kyrkan fotograferat från sydöst av Jonas Ros.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2012/02954.

ISBN: 978-91-7453-407-8

Tryck: Just Nu, Västerås 2015.

Innehåll

Sammanfattning.....	5
Inledning.....	5
Bakgrund	5
Biskopssäte i Västerås	5
Sockenkyrkor	6
Lillhärad kyrka	6
Målsättning, metod och genomförande.....	8
Undersökningsresultat och tolkningar.....	9
Kyrkogård med gravar	10
Grundläggning till vapenhus	13
Röd färg från spåntak.....	15
Grundläggning till klockstapel	15
Utvärdering	17
Referenser.....	18
Tekniska och administrativa uppgifter	19
BILAGA	20
Bilaga 1. Schakttabell.....	20

Figur 1. Undersökningsplatsens läge, markerat med en röd ring. Utdrag ur Gröna Kartan.
Skala 1:50 000.

Sammanfattning

Stiftelsen Kulturmiljövård gjorde under april månad 2014 en arkeologisk antikvarisk kontroll vid Lillhärad kyrka, Västerås kommun. Det togs upp schakt runt om kyrkan. På den södra sidan av kyrkan framkom det grundstenar som tillhört ett vapenhus som funnits på platsen. På den västra sidan av kyrkan framkom större stenar som bedöms kunna vara del av grundläggningen till en klockstapel. Ett ¹⁴C-prov från en individ som gravlagts på kyrkogården gav datering till perioden 1420–1620 e.Kr. I schaktet norr om kyrkan påträffades rödfärgad mark som sannolikt tillkommit i samband med bstrykning av rödtjära på kyrktaket.

Inledning

Stiftelsen Kulturmiljövård gjorde under maj månad 2014 en arkeologisk antikvarisk kontroll vid Lillhärad kyrka, Västerås kommun, med anledning av nedläggande av åskledning, klimatförbättrande åtgärder och ny styr- och övervakningsanläggning. Den arkeologiska antikvariska kontrollen genomfördes av Jonas Ros som också sammanställde rapporten.

Bakgrund

Biskopssäte i Västerås

Lillhärad kyrka tillhör Västerås stift. I Florenslistan från 1120-talet omnämns *Arosa*, d.v.s. Aros, som biskopssäte. Med *Arosa* avses Västerås (Hellström 1971 s. 57). Florenslistan är en förteckning som sannolikt ursprungligen upprättats för påvekyrkan omkring 1103 inför det att Lunds ärkesäte skulle upprättas (Palmqvist 1961 s. 51). Det betyder att det sannolikt fanns ett biskopssäte i Västerås år 1103. I fundamentsbrevet för den svenska kyrkoprovinsen från 1164 omnämns Västerås som biskopsort (SDHK 202 och Gustafsson 1977 s. 8). Den befintliga domkyrkan har sannolikt haft en föregångare form av en romansk stenkyrka.

I kvarteret Johannes i Västerås har det påträffats kristna gravar som daterats vilket visar att den kyrkogården var i bruk under hela 1100-talet och in på 1200-talet. Några av gravarna har ¹⁴C-daterats (Welinder 1990). Resultaten visar att den äldsta graven dateras till 680–1160 e.Kr. (kal. 2 sigma). Det är 68,2% sannolikhet att individen dog någon gång under perioden 780–1020 e.Kr. (kal. 1 sigma). Resultaten visar att begravningsplatsen sannolikt var i bruk under sen vikingatid (Ros 2014 och 2015). Vi den tiden hade sannolikt den kristna tron och kulturen en stark förankring i Västerås och på landsbygden i Västmanland.

Sockenkyrkor

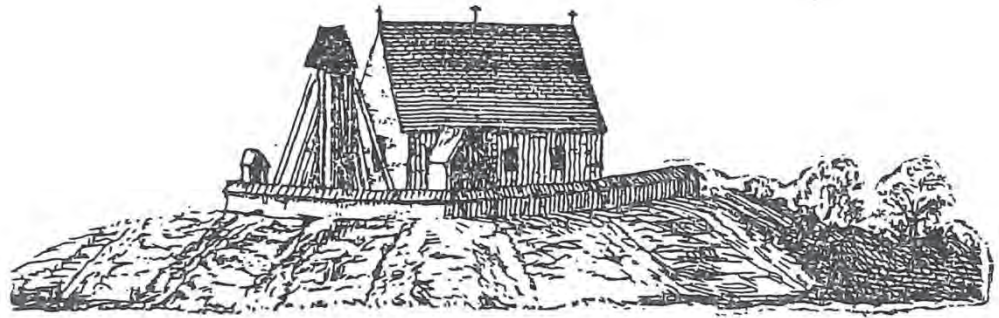
Då det etablerats ett biskopssäte i Västerås bör det även ha bildats socknar i Västmanland. Antagligen var det storsocknar ur vilka det sedan bröts ut mindre socknar. Det finns ¹⁴C-dateringar från några kyrkogårdar som visar att personer kan ha gravlagts på kyrkogårdar under biskopssätets äldsta tid. I samband med arkeologiska undersökningar av Dingtuna kyrka på 1960-talet påträffades en romansk kyrka. ¹⁴C-datering av ett ben från en gravlagd individ som påträffades under långhusets mur år 2009 gav datering till perioden 1030–1210 e.Kr. (kal. 2. sigma) (Gillberg 1969; Ros 2014). I samband med en undersökning vid Tillberga kyrka påträffades vad som bedömdes vara rester av en äldre grundmur till en kyrka. Denna mur låg intill och under kyrkans norra grundmur. En ¹⁴C-datering av en gravlagd individ gav datering till 1020–1180 e.Kr. Graven tillhörde antagligen en romansk kyrka som funnits på platsen (kal. 2 sigma) (Alström 2014). Den ursprungliga kyrkan på platsen för Torpa kyrka har dendrokronologiskt daterats till omkring 1125 (Hammarskiöld 2005). Arkeologiska undersökningar och ¹⁴C-analyser från humant benmaterial från kyrkogårdar kan alltså tillföra ny kunskap om när kyrkogårdar togs i bruk och kan ge indikationer på om det har funnits äldre kyrkobyggnader än de befintliga.

Lillhärad kyrka

Lillhärad är beläget i Tuhundra härad. Sockennamnet är belagt år 1387 och då skrev det *Lithlaharadhs sockn*. Ortnamnet är ett ursprungligt bygdenamn som är sammansatt av det fornsvenska *lith*, ”liten” och *härad* i betydelsen bygd (Wahlberg 2003 s. 191).

Lillhärad kyrka har varit en salkyrka och man har förmodat att den uppfördes någon gång under 1200-talet. Det har antagits att det dessförinnan fanns en träkyrka på platsen, detta vi vet dock inte. Den medeltida salkyrkan förstördes vid en brand 1840. Kyrkan i dess nuvarande skepnad uppfördes 1848. Den norra långsidans långmur och de nedre delarna av gavlarnas murar kom till användning vid grundläggningen av den nya kyrkan. Vid branden förstördes även en äldre klockstapel. Den nuvarande klockstapeln uppfördes under 1840-talet. Kyrktomten användes som begravningsplats fram till 1870-talet då den dömdes ut som vattensjuk. På 1880-talet anlades en ny kyrkogård på en sandås norr om kyrkan. I kyrkan finns en dopfuntsfot i brun sandsten (Hammarskiöld 2005). De äldsta dopfontarna är försedda med ett uttömningshål för dopvattnet. Vid den tiden förvarades sannolikt dopvattnet direkt i funten och kunde tömmas ned i vigd jord via bottenkanalen. Senare, omkring 1250, övergick man till att placera en kopparkittel i cuppan, som kunde lyftas ur och tömmas i en piscina. En piscina var en uttömningskanal i kyrkorummet. Dopvattnet rann ned i kyrkans grund och kom i vigd jord (Bonnier 1987 s. 116). Dopfunten i Lillhärad kyrka är av den äldre typen med ett uttömningshål (se figur 3). Dopfunten indikerar att det fanns en kyrka i Lillhärad före 1200-talets mitt.

Grau (1904) avbildar Lillhärad kyrka och där ser man att kyrkan har haft ett vapenhus på den södra sidan. Man ser även att det har funnits en äldre klockstapel väster om kyrkan (se figur 2).

LILLHÄRADS KYRKA.

Figur 2. Graus avbildning av Lillhärad kyrka från 1700-talet. Kyrkan hade vid den tiden ett vapenhus och till vänster om kyrkan ses en klockstapel som försvann i samband med branden på 1840-talet (efter Grau 1904).

Figur 3. Dopfuntsfoten i brun sandsten som finns i Lillhärad kyrka. Dopfuntsfoten har ett uttömningshål vilket visar att den är tillverkad före 1200-talets mitt. Fotograferat av Jonas Ros.

Målsättning, metod och genomförande

Länsstyrelsen hade fastställt målsättningen med den antikvariska kontrollen och syftet var att skydda fornlämning från skada och, att under vissa förutsättningar, dokumentera anläggningar och kulturlager. Den antikvariska kontrollanten hade befogenhet att ge direktiv om detaljlokalisering av schakten och att avbryta arbetet.

I första hand skulle ingrepp i fornlämning undvikas genom att schaktet flyttades. Om fornlämning påträffades skulle den dokumenteras under förutsättning att den var av begränsad omfattning och att det var omöjligt att flytta schaktet. Om större anläggningar eller komplexa kulturlager framkom skulle arbetet avbrytas för samråd med Länsstyrelsen.

Om dokumentation skulle utföras skulle följande klargöras:

- fornlämningens utbredning inom schaktet
- bedömning av kulturlager, anläggningar och fynd – karaktär, mängd och bevarandegrad
- preliminär datering
- preliminär tolkning av fornlämningen

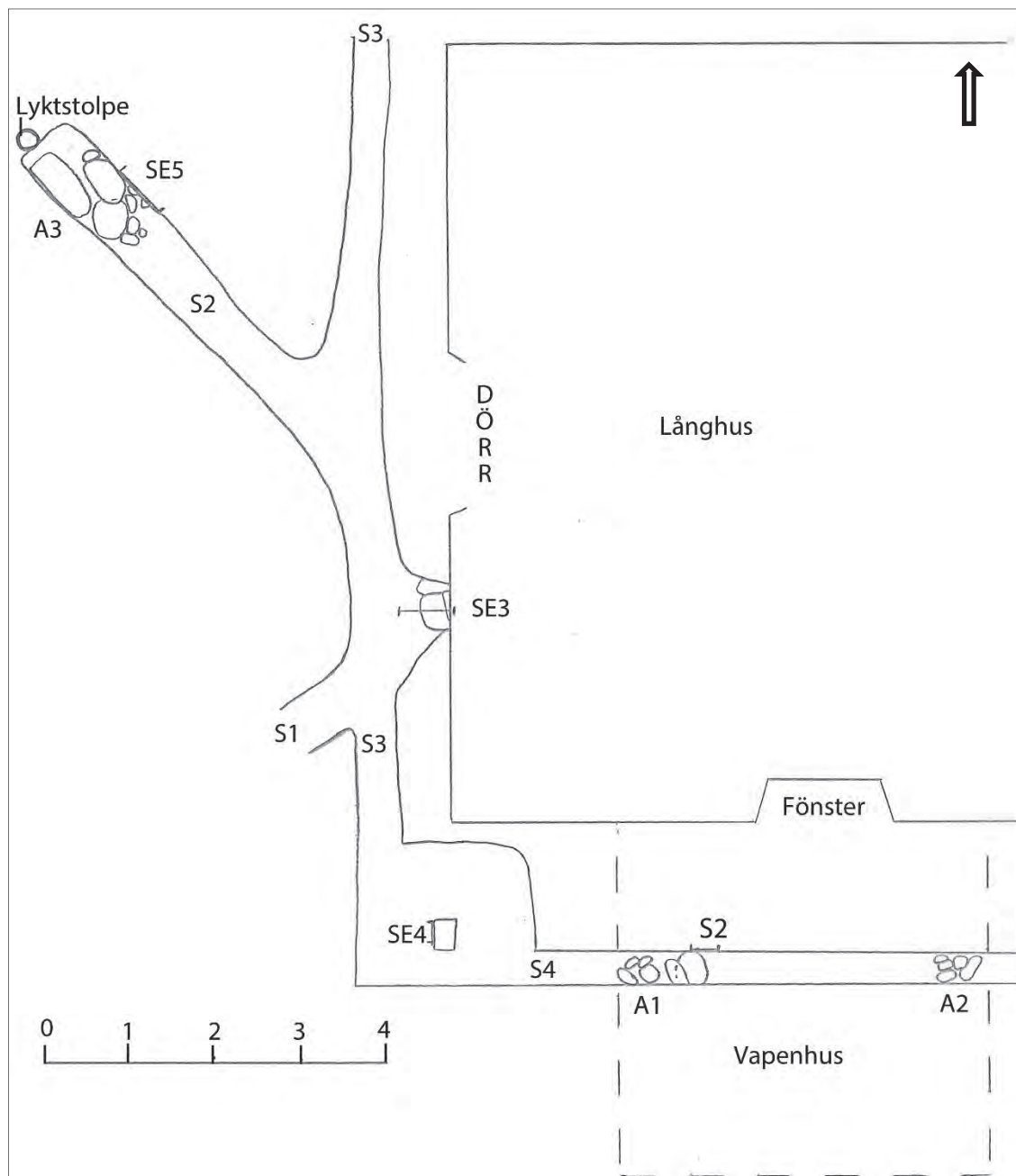
Det schaktades med en mindre grävmaskin runt om kyrkan för nedläggande av åskledare. Vidare schaktades det på den västra sidan av kyrkan och ut mot parkeringsplatsen i norr. Arkeolog deltog i större delen av schaktningen. På några punkter grävdes det gropar för hand för att nå kulturlagrets botten och för att insamla humant benmaterial för ¹⁴C-analys. På några punkter framkom det arkeologiska objekt och där frilades delar av objekten genom handgrävning för att klarlägga objektens karaktär. Det upprättades en planritning och sektionsritningar i skala 1:20. Schakten prickade in manuellt på en planritning. Det togs digitala fotografier.

Figur 4. Lillhärad kyrka. De upptagna schakten är markerade med orange färg och numrerade schakt 1–4 (S1–S4). Schakt 4 sträckte sig runt om söder, öster och norr om kyrkan. Läget för sektion 1 (SE1) är markerat. Karta från Svensk Klimatstyrning. Skala 1:600.

Undersökningsresultat och tolkningar

Det togs upp fem olika schakt vid undersökningen och det framkom arkeologiska objekt i tre av schakten.

Figur 5. Plan som visar Lillhärad kyrkas västra parti. I schaktet på den södra sidan av kyrkan framkom grundläggning (A1 och A2) till ett vapenhus som funnits på platsen. Vapenhusets ungefärliga utbredning är streckad. På den västra sidan av kyrkan framkom stenar (A3) som antas utgöra del av en grundläggning till en klockstapel. Schakt 1–4, (S1–S4) är makerade. Lägena för sektionerna 2–5, (SE2–SE5) är markerade. Läget för sektion 1 ses i figur 4. Skala 1:80. Ritning Jonas Ros.

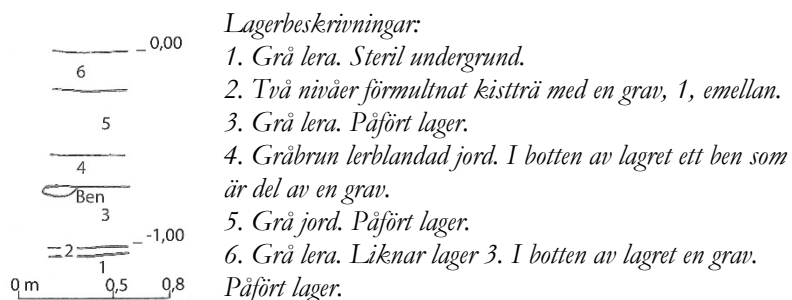
Figur 6. Lillhärad kyrka med schakten 1, 3 och 4 som togs upp på den västra och södra sidan av kyrkobyggnaden. Fotograferat från sydväst av Jonas Ros.

Kyrkogård med gravar

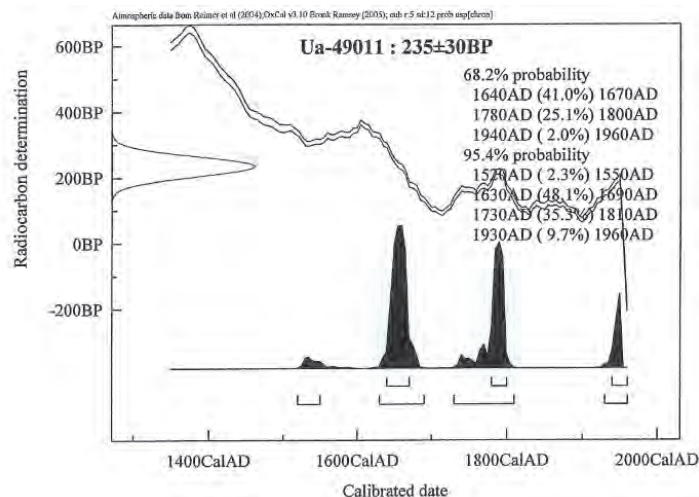
Schakt 1 grävdes från den nuvarande klockstapeln och fram till kyrkans västra parti (se figur 4 och 5) och var ca 0,45 meter brett och ca 0,60 meter djupt. På en punkt grävdes det för hand ned till undergrunden och på den platsen upprättades det en sektion (1, se figur 4 och 7). Det framkom gravar i två olika nivåer. Ett ¹⁴C-prov insamlades från den undre, äldre graven (grav 1) och skickades in till Ängströmlaboratoriet vid Uppsala universitet för datering. ¹⁴C-dateringen (se figur 8) visade att individen avled någon gång under intervallet 1520–1960 e.Kr. (kal. 2 sigma).

Enligt uppgift gjordes det markarbeten på Lillhärad kyrkogård under slutet av 1980-talet. Man körde med jordfräs på marken och påförde matjord. Därefter planterades det gräs på kyrkogården.

Figur 7. Sektionen 1 upprättades inne på kyrkogården. Sektion är sedd från väster. Skala 1:40. Ritning Jonas Ros.

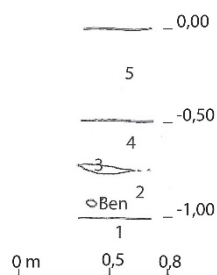

Figur 8. Från en gravlagd individ, grav 1, som dokumenterades i sektion 1, lager 2, insamlades det ett ben som ¹⁴C-daterades till perioden 1520–1960 e.Kr. (kal. 2 sigma).

Schakt 3 sträckte sig längs med den västra sidan av kyrkan. Schaktet var ca 0,5–0,8 meter brett och upp till 0,6 meter djupt. I den södra delen vidgades det något och där grävdes det en grop för att nå ursprunglig marknivå och en sektion (4, se figur 4, 5 och 9) upprättades där. Från lager 2 insamlades det ett människoben från grav 2 som ¹⁴C-daterades. Provet visar (se figur 10) att individen avled någon gång under intervallet 1420–1620 e.Kr. (kal. 2 sigma). Det är 68,2% sannolikhet att individen avled under perioden 1435–1485 e.Kr. (kal. 1. sigma).

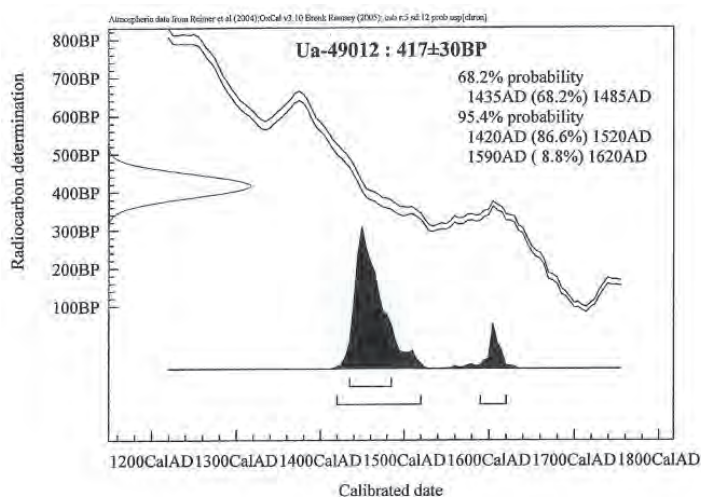
Figur 9. Sektion 4 upprättades inne på kyrkogården. I lager 2 fanns grav nr 2, markerad som Ben i sektionen. Sektionen är sedd från öster. Skala 1:40. Ritning Jonas Ros.

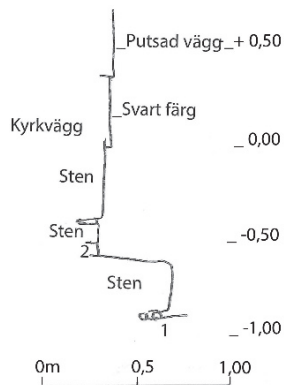
Lagerbeskrivningar:

1. Grå lera. Steril undergrund.
2. Gråbrun lerblandad jord med inslag av sot. Grav 2 markerad som Ben i sektionen. Påfört lager.
3. Lerlins. Påfört lager.
4. Gråbrun lerblandad jord med inslag av sot och bränd lera. Påfört lager.
5. Gråbrun lerblandad jord. Bortschaktat lager.

Figur 10. Från lager 2 i sektion 4 (se figur 9) insamlades ett ben som ¹⁴C-dateras till perioden 1420–1620 e.Kr. (kal. 2 sigma).

I schakt 3, på den södra sidan av kyrkans ingång, framkom det grundstenar tillhörande kyrkan och en sektion (3, se figur 5 och 11) upprättades där. I botten framkom grundstenar som bedöms utgöra del av grunden till den medeltida kyrkan och där dokumenterades även stenar och murverk som tillhör den befintliga kyrkan som uppfördes på 1840-talet.

Figur 11. Sektion 3. Här ses grundläggningen till kyrkans västra vägg. Underst ses delar av den medeltida grundmuren och där ovan ses murverk tillhörande den befintliga kyrkan. Sektion sedd från norr. Skala 1:40. Ritning Jonas Ros.

Lagerbeskrivningar:

1. Grå lera. Steril undergrund.
2. Grå sand och kalkbruk.

I schaktet, intill ingången till kyrkan, låg det flera ledningar och på och mellan ledningarna fanns det stora mängder smidesslagg, med svart och rödbrun färg, som sannolikt har påförts på platsen med avsikt att ge en dränerande effekt. Som nämnts har det varit problem med att kyrktomten var vattensjuk och därför upphörde gravläggningarna. Det är oklart varifrån slaggen kom. Slaggen tillvaratogs inte.

I schakt 3:s vidare sträckning norrut ut på parkeringsplatsen (se figur 4) framkom endast grus och sand. I dag avgränsas kyrkogården av en syrenhäck och där framkom det en brunn (se figur 12). För hand grävdes det en grop där syrenhäcken fanns, målsättningen var att fastställa om där fanns något spår av en kyrkogårdsmur. Men inga spår av en kyrkogårdsmur framkom.

Schakt 5 var ca 0,5 meter brett och 0,5 meter djupt och sträckte sig i öst–västlig riktning norr om kyrkogården (se figur 4). I schaktet fanns endast grus och sand.

Figur 12. I schakt 3:s norra del och ut mot parkeringsplatsen framkom grus och sand. På platsen där kyrkogårdsmuren bör ha legat fanns det en brunn. Fotograferat från söder av Jonas Ros.

Grundläggning till vapenhus

Schakt 4 sträckte sig runt kyrkans södra, östra och norra sidor (se figur 4 och 5). Schaktet var ca 0,3 meter djupt och ca 0,45 m brett. På den norra sidan av vapenhuset påträffades det ett 0,05–0,1 meter tjockt lager med kalkbruk som sannolikt tillkommit i samband med byggnadsarbeten vid kyrkan. På den södra sidan av kyrkan fanns det stenar som var grundstenar tillhörande det vapenhus som funnits på platsen (se figur 13 och 14). Det framkom grundstenar på två punkter och där grävdes det något djupare för att frilägga dessa. De västra grundstenarna benämns A1 (se figur 5 och 15) och bestod av 6 stenar med en storlek av 0,5–0,1 meter i diameter. En sektion upprättades invid de västra grundstenarna (se figur 15). De östra grundstenarna benämns A2 (se figur 5 och 17) och bestod av 5 stenar i storlek 0,3–0,1 meter i diameter. Vapenhuset har haft en bredd av ca 4,2 meter och det antas ha sträckt sig ca 4,1 meter ut från långhuset (se figur 5). Vid schaktningen påträffades det sten, tegelflisor och kalkbruk längs den sträcka där vapenhuset funnits. Av Graus avbildning av Lillhärad kyrka (se figur 3) ser vi att det har funnits ett vapenhus vid kyrkan under 1700-talet. Vi vet dock inte när vapenhuset uppfördes. Vapenhus är ofta svåra att datera. Många vapenhus revs under 1700-talet (Bonnier 1987 s. 57ff.; Wienberg 1993, s. 97ff.).

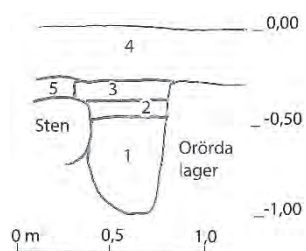

Figur 13. I schaktet på bilden ses grundstenar tillhörande vapenhusets västra vägg. Spaden markerar läget för vapenhusets östra vägg. Fotograferat från väster av Jonas Ros.

Figur 14. På långhusets södra sida har det funnits ett vapenhus. Papprollarna är uppställda på platserna där det vapenhusets väggar har stått. Fotograferat från söder av Jonas Ros.

Figur 15. Sektion 2 upprättades intill grundstenarna till den västra väggen i vapenhuset. Sektion sedd från söder. Skala 1:20. Ritning Jonas Ros.

Lagerbeskrivningar:

1. Gråbrun lerblandad kyrkogårdsjord.
2. Brun sandblandad jord.
3. Jord, tegelflisor och taktegel. Sannolikt raseringsmassor till vapenhuset.
4. Brun lerblandad jord.
5. Brun lerblandad jord med inslag av sot.

Figur 16. Grundstenar tillhörande vapenhusets västra vägg, A1 (jfr figur 5). Fotograferat från väster av Jonas Ros.

Figur 17. Grundstenar tillhörande vapenhusets östra vägg, A2 (jfr figur 5). Fotograferat från väster av Jonas Ros.

Röd färg från spåntak

I schakt 4, på den norra sidan av kyrkans långhus, var jorden på en plats under växthorisonen röd av färgpigment (se figur 4 och 18). Den röda färgen var sannolikt järnoxid/hematit i form av rödockra. Under medeltiden hade normalt kyrkorna yttertak i form av takspån. Under senare tid var takspånen ofta svarttjärade, men under medeltiden kunde taken vara rödfärgade. Den röda färgen i marken har sannolikt tillkommit i samband med bestrykning av rödtjärna på taket.

Det finns många arkivuppgifter på att man använt rödfärg som pigmentering av tjäran till kyrktak (muntlig uppgift Helén Sjökvist). Arby kyrka i Småland är ett exempel på en kyrka som har ett rödtjärat spåntak. Vid Malma kyrka i Västmanland har det påträffats rött färgpigment som tillkommit genom takdropp från ett rött tak. I Västermo kyrka i Södermanland har det påträffats röd färg som tillkommit i samband med bestrykning av röd färg på taket. Inom liturgin är den röda färgen Guds färg och symboliserade Guds kärlek. Den är också eldens, blodets och kärlekens färg. Röd färg fanns under medeltiden på kyrktak och även kyrkdörrar kunde vara rödfärgade. Den röda färgen ansågs ha en skyddande verkan. I Bibeln står att offerlammets blod ströks på dörrposterna som skydd mot hemsökelse. Förgöraren skulle då inte komma in i huset (Alström 2007; 2014; Bibeln 2 Mosebok 12:7, 12–24, Hesekiel 45:18; Nordanskog 2006 s. 50: 67; Sjögren 2008 s. 27). Under medeltiden var troligtvis alla gråstenskyrkor vitputsade eller vitslammade utvändigt. Vissa kyrkor har även varit vitputsade eller vitslammade invändigt. I schakt 4 framkom inga andra arkeologiska objekt förutom grundstenarna till vapenhuset och den röda färgen.

Figur 18. På en plats norr om långhuset var jorden rödfärgad. Den röda färgen är sannolikt rödockra som har tillkommit i samband med bestrykning av rödtjärna på taket. Fotograferat från öster av Jonas Ros.

Grundläggning till klockstapel

Schakt 2 var ca 0,35 meter djupt och ca 0,60 meter brett. Väster om kyrkan framkom det flera stenar, A3, (se figur 5, 19–21) och det är något oklart vad de representerar. Mest sannolikt är att stenarna representerar grundläggningen till en klockstapel. Av Graus avbildning av Lillhärad kyrka (se figur 3) ser vi att det har funnits en klockstapel väster om kyrkan. Det kan vara del av grundläggningen till denna som påträffats. Men det skulle vara nödvändigt att ta upp större ytor för att med säkerhet fastställa vad stenarna representerar.

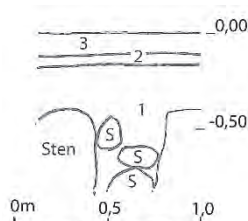
Här kan även nämnas att det i samband med en arkeologisk undersökning i Västermo kyrka i Södermanland har påträffats en stenrad som tolkas tillhöra en riven klockstapel (Alström 2010).

Figur 19. I schakt 2, väster om kyrkan, framkom grundstenar som bedöms kunna vara fundamentet till en klockstapel. Fotograferat från väster av Jonas Ros.

Figur 20. Stenarna i schakt 2 som bedöms kunna vara grundläggning till en klockstapel. Fotograferat från sydöst av Jonas Ros.

Figur 21. Sektion 5 upprättad intill vad som kan vara grundstenar till en klockstapel. Sektionen sedd från sydväst. Skala 1:40. Ritning Jonas Ros.

Lagerbeskrivningar:

1. Gråbrun jord med inslag av kalkbruksflisor och tegelflisor.
2. Grått vitt lager kalkbruk. Antagligen tillkommit i samband med reparation eller vid byggnationen av kyrkan på 1840-talet.
3. Grå jord. Påfört lager.

Utvärdering

Målsättningen och syftet med den antikvariska kontrollen var att skydda fornlämning från skada och att dokumentera anläggningar och kulturlager. Fornlämningens utbredning inom schakten skulle klargöras. Det skulle göras en bedömning av kulturlager, anläggningar och fynd. En preliminär tolkning och datering av fornlämningen skulle redovisas. Som framgår av rapporten har syftet uppfyllts. I schakten framkom det gravar, grundläggning till ett vapenhus och stenar som preliminärt bedöms utgöra del av grundstenar till en äldre klockstapel. Vidare påträffades det röd färg marken som sannolikt tillkommit i samband med bestrykning av rödtjära på kyrktaket.

Referenser

Muntlig uppgift

Muntlig uppgift byggnadsantikvarie Helén Sjökvist vid Stiftelsen Kulturmiljövård, den 17 februari 2015.

Otryckta källor

Bibeln, se: http://www.bibeln.se/las/2k/1_mos

Gillberg, Y. 1969. *Några anteckningar med avseende på Dingtunas kyrkas restaurering år 1968*. Otryckt maskinskrivet manuskript.

Hammarskiöld, R. 2005. *Torpa kyrka. Himmelsbergs 8:1, Torpa församling, Kungsörs kommun, Västmanlands län*. Otryckt kulturhistorisk karaktäristik.

SDHK = Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven, se: <http://sok.riksarkivet.se/sdhk>

Litteratur

Alström, U. 2014. *Tillberga kyrka. Arkeologisk antikvarisk kontroll. Tillberga by 7:1, Tillberga socken, Västerås kommun, Västmanland*. Stiftelsen Kulturmiljövård Rapport 2014:67.

Alström, U. 2010. *Västermo kyrka. Förundersökning etapp 2. Västermo kyrka, Västermo socken, Eskilstuna kommun, Södermanland*. Kulturmiljövård Mälardalen. Rapport 2010:13.

Alström, U. 2007. *Malma Kyrka. Antikvarisk kontroll. Malma prästgård 1:7, Malma socken, Västmanland*. Kulturmiljövård Mälardalen Rapport 2007: 12.

Bonnier, A-C. 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350. Upplands fornminnesförenings tidskrift 51*. Uppsala.

Grau, O. 1904 [1754]. *Beskrifning öfver Wästmanland*. Västerås.

Gustafsson, J-H. 1977. *Västerås. Medeltidsstaden 4*. RAÄ Rapport. Stockholm.

Hellström, J. H. 1971. *Biskop och landskapssambälle i tidig svensk medeltid*. Rättshistoriskt bibliotek 16. Stockholm.

Nordanskog, G. 2006. *Föreställd bedendom: tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*. Lund

Palmqvist, A. 1961. *Kyrkans enbet och papalismen: Die Einheit der Kirche und der Papalismus*. Stockholm.

Ros, J. 2015, in press. *S:t Ilians kyrkogård i Västerås. Medeltida gravar i Citytunneln. Arkeologisk förundersökning. Fornlämning Västerås 232:1. Citytunneln, Hantverkargatan/kvarteret Knut. Västerås Domkyrkoförsamling. Västerås kommun. Västmanland. Stiftelsen Kulturmiljövård Rapport 2014:24.*

Ros, J. 2014. *Dingtuna kyrka. Tidigmedeltida kyrkogårdslager och en återupptäckt undersökning av en romansk kyrka. Arkeologisk antikvarisk kontroll. Dingtuna kyrka. Dingtuna socken. Västerås kommun. Västmanland. Stiftelsen Kulturmiljövård Rapport 2011:22.*

Sjögren, T. 2008. *Klimatutredningar Kalmar län –Del II. Svenska kyrkan Växjö stift.* Växjö.

Wahlberg, M. Red. 2003. *Svenskt ortnamnslexikon.* Uppsala

Wienberg, J. 1993. *Den Gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerna i Danmark.* Stockholm.

Welinder, S. 1990. *Människor i Västeråstrakten för 1000 år sedan.* Västerås.

Tekniska och administrativa uppgifter

<i>KM projekt nr:</i>	Lillhärad kyrka KM14045
<i>Länsstyrelsen dnr, beslutsdatum:</i>	431-2234-14, 2014-05-09
<i>Undersökningsperiod:</i>	26–30 maj 2014.
<i>Exploateringsyta:</i>	Ca 125 löpmetrar
<i>Personal:</i>	Jonas Ros
<i>Belägenhet:</i>	Lillhärad prästgård 1:3, Lillhärad socken, Västerås kommun, Västmanlands län, Västmanland
<i>Koordinatsystem:</i>	Sweref 99 TM
<i>Koordinater:</i>	X 6612900, Y576880
<i>Höjdsystem:</i>	Fristående
<i>Inmätningmetod:</i>	Manuellt från befintlig bebyggelse
<i>Dokumentationshandlingar:</i>	Tre planritningar i A3-format, tre sektionsritningar i A4 format och digitala fotografier förvaras hos Västmanlands läns museum.
<i>Fynd:</i>	Inga fynd framkom.

BILAGA

Bilaga 1. Schakttabell

Schakt	Längd, m	Bredd, m	Djup, m	Anläggningar	Underlag
1	15	0,45	0,6	Grav 1	Kulturjord.
2	4	0,6	0,35	Stenar, A3, grundläggning till klocktorn?	Undergrunden var lera
3	23	0,5-0,8	0,6	Grav2, grund till kyrkan	Kulturjord
4	63	0,45	0,3-0,7	Grundstenar till vapenhus, A1 och A2, röd färg	Kulturjord.
5	6	0,5	0,5	-	Undergrunden var lera Kulturjord Gus och sand